

УДК 902(477)069(1–4)94(36)

Безкорвайна Юлія Григорівна
завідувачка сектору “Середньовічна археологія”
науково-дослідного відділу збереження фондів,
Національний музей історії України
(Київ, Україна)
slavianka_j@meta.ua

Полідович Юрій Богданович
кандидат історичних наук,
провідний науковий співробітник
науково-дослідного відділу
“Історія ювелірного мистецтва в Україні”,
Музей історичних коштовностей України – філіал
Національного музею історії України
(Київ, Україна)
yurkor@ukr.net

Iuliia H. Bezkorovaina
Head of the Sector “Medieval Archaeology”,
Research Department of Preservation of Funds,
The National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

Iurii B. Polidovych
Candidate of Historical Sciences (PhD),
Leading Researcher,
Research Department “History of jewelry art in Ukraine”,
Museum of Historical Treasures of Ukraine,
the branch of the National Museum of the History of Ukraine
(Kyiv, Ukraine)

**ПОЛОВЕЦЬКА КАМ'ЯНА СТАТУЯ З ДОНЕЧЧИНИ
(З НОВИХ НАДХОДЖЕНЬ ДО НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ)**

**POLOVTSIAN STONE STATUE FROM DONETSK REGION
(FROM NEW ACQUISITIONS OF THE NATIONAL MUSEUM OF THE HISTORY OF UKRAINE)**

Анотація

Стаття присвячена кам'яній статуї половецького часу (друга половина XII – перша половина XIII ст.) з Донеччини, яка у 2017 р. надійшла до фондів Національного музею історії України.

Ключові слова: кам'яна статуя, половеці, середньовіччя, Старомихайлівка, Донеччина.

Abstract

The article is dedicated to the stone statue of the Polovtsian period (second half of the 12th – first half of the 13th century) from Donetsk region which was donated to the collection of the National Museum of the History of Ukraine in 2017.

Key words: stone statue, polovtsians, Middle Ages, Staromykhailivka, Donetsk region.

У серпні 2017 р. до Національного музею історії України передали половецьку кам'яну статую, привезену завдяки зусиллям волонтерів і бійців ОЗСП НГУ “Азов” із Донеччини¹.

Статуя (інв. № ТКВ 19037, рис. 1) виготовлена із дрібнозернистого світло-сірого пісковика, відтворює повну фігуру чоловіка, що стоїть.

Стан збереженості скульптури незадовільний. Досить давно було відбито голову. Місце сколу на шиї та ліве плече, ймовірно, протягом певного часу використовували як точильний камінь, про що свідчать численні проточені канавки (рис. 1, 3). Окрім того, у статуї стесані передпліччя та кисті рук, груди й частково живіт, оббиті руки, посудина, каптан, ноги. Відбиті стопи та нижня частина постаменту, злам зовсім свіжий, є невеликі вибоїни у верхній частині тулуба (рис. 1, 1, 4). Поверхня сильно вивітрена й замита, із природною раковистістю.

Опис. Голова статуї була опущена на груди, а підборіддя притиснуте до грудей (зберігся відбиток). Плечі різко похилі, округлі. Живіт об'ємний, підквадратної форми, нижня частина виступає вперед. Руки широкі (особливо плечові частини у профіль), відокремлені від живота підтрикутними широкими глибокими виїмками. Внутрішній бік рук округлий. Вони

1 Андрій Білецький подарував Національному музею історії України половецьку бабу, врятовану бійцями АЗОВу з-під обстрілів [Електронний ресурс]: Національний корпус. – Режим доступу: <https://nationalcorps.org/andriy-bleckij-podaruvav-nacjonalnomu-muzeju-stor-ukrani-polovecku-babu-vrjatovanu-bjcsjami-azovu-zpd-obstrlv> (дата звернення: 16.11.2017).

зігнуті в заокруглених ліктях під тупим кутом. Між ліктями й постаментом – підтрикутні виїмки. Пахви розташовані неприродно низько щодо лінії плечей. У руках – посудина банкоподібної (?) форми. Талія вузька. Каптан суцільного (?) типу, його поділ прикрашений широкою смугою, виділеною в рельєфі. Під подолом каптана – широкі конусоподібні ноги. Нижня частина каптана й ноги виділені на постаменті горельєфом. Постамент прямокутної форми, з боків вирівняний. Тильний бік статуї плаский. Угорі – рельєфне зображення коси, яка була елементом чоловічої воїнської зачіски.

Статуя виготовлена, найімовірніше, за допомогою техніки вибивки.

Розміри: загальна довжина, що збереглася, – 180 см; загальна ширина у плечах і на рівні подолу каптана – 65 см; товщина в центральній частині – 40 см; висота ніг, що збереглися, – 44 см; ширина подолу каптана – 49 см.

За характерними іконографічними ознаками скульптура належить до типу ША (за С. О. Плетневою²) або ж до типу 8 (за Л. С. Гераськовою³). Датується другою половиною XII – першою половиною XIII ст.

Тип статуї є досить відомий серед знахідок у степових регіонах України. Л. С. Гераськова називає кількість скульптур цього типу 219 одиниць, що охоплюють як чоловічі, так і жіночі⁴. Зокрема, такі статуї зберігаються в музеях Бердянська⁵, Запоріжжя⁶, Дніпра⁷, Донецька⁸, Маріуполя⁹, Києва¹⁰, Миколаєва¹¹, Сімферополя¹², а також на території Великоанадольського лісництва в Донецькій області¹³ та заповідника Асканії-Нови в Херсонській області¹⁴. На східніших територіях скульптури цього типу трапляються значно рідше¹⁵.

У різних джерелах вдалося знайти інформацію про місце знахідки та історію статуї, що надійшла до НМІУ.

Скульптура майже 70 років простояла поблизу будинку № 22 на вулиці Первомайська у смт Старомихайлівці Мар'їнського району Донецької області (рис. 2, 1). Вперше її зафіксував у жовтні 1982 р. донецький археолог В. В. Циміданов. На той час він щойно завершив навчання в Донецькому університеті, одружився та переїхав до Мар'їнки, де кілька місяців пропрацював учителем історії до того, як його призвали до армії¹⁶. Про статую В. В. Циміданову розповіли учні. Від власниці будинку, Марфи Іванівни Ткаченко, археолог дізнався, що близько 100 років тому “бабу” привезли волами десь з-під Авдіївки (місто за 20 км на північний схід від Старомихайлівки) її бабусі Калині Іванівни Ткаченко як весільний подарунок¹⁷. Серед українців, які розселилися у XVIII–XIX ст. у степах Північного Причорномор'я та Приазов'я, побутувало уявлення про те, що кам'яні баби мають певні властивості та можуть сприяти, зокрема, щасливому сімейному життю. Із цією метою середньовічні кам'яні статуї ставили поблизу або в самих садибах, але, щоб сила стародавніх ідолів була дієвою, “бабу” потрібно було отримати у подарунок¹⁸. Саме завдяки таким традиціям в с. Старомихайлівці наприкінці XIX або на початку XX ст. з'явилася означена статуя. Господині садиби з року в рік дбайливо доглядали “бабу”: білили її вапном¹⁹ та підводили сажею нижню частину. Саме такою скульптуру й побачив В. В. Циміданов, а також зафіксував у сусідньому дворі ще одну половецьку статую.

В червні 1983 р. обидві скульптури оглянули та зафіксували на фотоплівку (рис. 2, 1-2) Ю. Полідович та В. Горбов – тоді ще студенти історичного факультету. Їм також вдалося знайти третю статую (рис. 2, 3).

У вересні 1999 р. співробітники Донецького обласного краєзнавчого музею Ю. Б. Полідович та Л. В. Ілляшенко навідалися до смт Старомихайлівки з метою домовитися про перевезення скульптур до музею. Проте “баби” поблизу будинку № 22 вже не було²⁰. Його нові власники на запитання, куди зникла скульптура, відповіли, що по смерті М. І. Ткаченко “бабу” купив один із місцевих підприємців і перевіз її до своєї садиби в сусідньому м. Красногорівці. Музейні співробітники відразу вирушили за вказаною адресою на східній околиці міста, на правому березі р. Лозова, неподалік від дамби. Проте приватна охорона садиби не дозволила оглянути статую або навіть поспілкуватися щодо неї з господарем.

Навесні-влітку 2014 р. розгорнулися бойові дії на Донбасі, а Красногорівка стала одним із центрів запеклих боїв. Садиба на східній околиці міста була розбита під час мінометних обстрілів, оскільки на її території розташувалися українські бійці.

2 Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния // Археология СССР. Свод археологических источников / АН СССР, Институт археологии; под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова. – Выпуск Е4–02. – Москва: Наука, 1974. – С. 65, 66, рис. 33.

3 Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – Київ: Наукова думка, 1991. – С. 41. Рис. 5.

4 Там само... – Рис. 5.

5 Плетнева С. А. Указ. соч. – Табл. 23, 144.

6 Там само. – Табл. 20, 142.

7 Там само. – Табл. 8, 40; 11, 41; 14, 55; 16, 60.

8 Там само. – Табл. 27, 250; 28, 254.

9 Там само. – Табл. 38, 323; 43, 357.

10 Там само. – Табл. 17, 127.

11 Там само. – Табл. 70, 1228.

12 Там само. – Табл. 64, 1148, 1151; 65, 1156.

13 Там само. – Табл. 35, 287.

14 Там само. – Табл. 75, 1229, 1230.

15 Там само. – Табл. 61, 1126.

16 Полідович Ю. Б. Пам'яті Віталія Циміданова // Давнина. – Випуск 19. – 2019. – С. 63.

17 Полідович Ю. Б., Усачук А. Н. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: ДонНУ, 2012. – С. 234. У наведеній статті 2012 року міститься менше інформації, власне, її доповнює дана розвідка на підставі польового щоденника Віталія Владиславовича Циміданова (1960–2019), що нині зберігається в особистому архіві А. М. Усачука.

18 Там само. – С. 234.

19 Залишки вапна збереглися на бокових гранях статуї.

20 Інші дві статуї із Старомихайлівки також вивезли приватні підприємці. За деякий час одна з них (рис. 1, 3) все-таки потрапила до Донецького обласного краєзнавчого музею. Доля третьої статуї (рис. 1, 2) наразі залишається невідомою.

Від одного з вибухів постраждала й кам'яна баба: її розламало на рівні нижньої частини, вкопаної в землю, а на лицьовому боці залишилося кілька вибоїн від осколків (рис. 1, 1, 4). Коли бої трохи стихли, бійці ОЗСП НГУ "Азов" за допомогою волонтерів перевезли статую до однієї зі шкіл м. Маріуполя, а вже звідти в серпні 2017 р. відправили її до Кисва.

Скульптура, привезена з лінії бойових дій на Донбасі, стала частиною виставки, присвяченої 26-тій річниці Дня незалежності України, розгорнутої у аванзалі першого поверху музею.

Нова кам'яна статуя половецького часу доповнює фондovu колекцію НМІУ, яка вже налічує вісім схожих середньовічних артефактів²¹. Уведення її в науковий обіг розширює наші знання про традиції та мистецтво половців.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

Андрій Білецький подарував Національному музею історії України половецьку бабу, врятовану бійцями АЗОВу з-під обстрілів [Електронний ресурс]: Національний корпус. – Режим доступу: <https://nationalcorps.org/andri-bleckij-podaruvav-naconalnomu-muzeju-stor-ukrani-polovecku-babu-vrjatovanu-bjcsjami-azovu-zpd-obstrlv> (дата звернення: 16.11.2017).

Гераськова Л. С. Скульптура середньовічних кочовиків степів Східної Європи. – Київ: Наукова думка, 1991. – 132 с.

Плетнева С. А. Половецкие каменные изваяния // Археология СССР. Свод археологических источников / АН СССР, Институт археологии; под общ. ред. акад. Б. А. Рыбакова. – Выпуск Е4–02. – Москва: Наука, 1974. – 200 с.

Полідович Ю. Б., Усачук А. Н. Вторая жизнь средневековых каменных изваяний // Степи Европы в эпоху средневековья. – Т. 10: Половецкое время. – Донецк: ДонНУ, 2012. – С. 199–260.

Полідович Ю. Б. Пам'яті Віталія Циміданова // Давнина. – Випуск 19. – 2019. – С. 61–70.

REFERENCES

Andrii Biletskyi podaruvav Natsionalnomu muzeiu istorii Ukrainy polovetsku babu, vriatovanu biitsiamy AZOVu z-pid obstriliv [Elektronnyi resurs]: Natsionalnyi korpus. URL: <https://nationalcorps.org/andri-bleckij-podaruvav-naconalnomu-muzeju-stor-ukrani-polovecku-babu-vrjatovanu-bjcsjami-azovu-zpd-obstrlv> (data zvernennia: 16.11.2017).

Heraskova L. S. 1991. Skulptura serednovichnykh kochovykiv stepiv Skhidnoi Yevropy. Kyiv: Naukova dumka.

Pletneva S. A. 1974. Polovetskie kamennye izvaianiiia. *Arkheologiiia SSSR. Svod arkheologicheskikh istochnikov* (AN SSSR, Institut arkheologii; pod obsch. red. akad. B. A. Rybakova), vol. E4–02. Moskva: Nauka.

Polidovich Iu. B., Usachuk A. N. 2012. Vtoraia zhizn srednevekovykh kamennykh izvaianii. *Stepi Evropy v epokhu srednevekovia*, vol. 10: Polovetskoe vremia. Donetsk: DonNU, pp. 199–260.

Polidovich Iu. B. 2019. Pamiati Vitaliia Tsymidanova. *Davnyna*, vol. 19, pp. 61–70.

Перелік ілюстрацій:

Рис. 1. Половецька чоловіча статуя. Пісковик. Донеччина. Друга половина XII – перша половина XIII ст. Фото Д. В. Клочка, жовтень 2020 р.

Рис. 2. Половецькі статуї в с. Старомихайлівці Донецької області. Фото Ю. Б. Полідовича, червень 1983 р.

21 Плетнева С. А. Указ. соч. – С. 81.

Рис. 1

Рис. 2